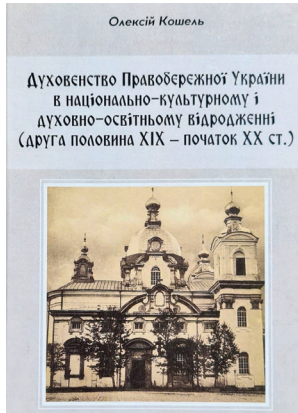

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Кошель О.

Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / За ред. О.Добржанського. – Кам'янець-Подільський, 2022. – 584 с.

Питання комплексних досліджень опозиційної діяльності православного духовенства українських епархій, його роль у національно-духовному відродженні другої половини XIX – початку XX ст. є актуальним завданням для сучасної історичної науки.

Після інкорпорації Правобережної України на рубежі XVIII–XIX ст. політика російського самодержавства передбачала реалізацію принципів імперського національно-політичного домінування у цьому регіоні, яке з часом тільки посилювалося. У церковно-релігійній сфері це позначилося системними діями світської та церковної влад зі зросійщення українських епархій, повного узалежнення церкви від держави та суттєвої втрати національних рис у релігійно-духовному житті. Однак численні приклади вказують, що у середовищі православного духовництва правобережних епархій у середині XIX ст. почав формуватися опозиційний рух, що проявилось у проведенні богослужінь українською мовою (всупереч позиції Св. Синоду), у перших успішних спробах перекладів проповідей та Св. Письма, у відродженні національних духовно-релігійних традицій. Така діяльність українського духовенства мала вплив не лише на процеси церковно-релігійного життя, а й ставала підґрунтям активізації національного відродження.

У монографії О.Кошеля проаналізовано місце та роль українського духовництва, вихідців із його середовища в національно-духовному й культурно-освітньому відродженні, що відповідає актуальним науковим завданням і значною мірою доповнює історіографію проблеми. Дослідження базується на широкій джерельній базі: архівних матеріалах, опублікованих документах, мемуарах, періодиці, творчій спадщині діячів національно-духовного відродження. Автор відзначає, що сумарно він вводить до наукового обігу 280 архівних справ. Зокрема залучено матеріали з 20 фондів ЦДІАК України, 7 фондів ДАХМО, 7 фондів РДІА (Санкт-Петербург) та ін. Щодо останнього архівосховища важливе уточнення О.Кошеля, що його фонди він опрацював до початку повномасштабної фази війни Росії проти України, адже зараз вони залишаються закритими для українських дослідників.

Серед архівних документів, які вперше введені в науковий обіг, варто відзначити низку матеріалів, що стосуються участі православного духовництва в роботі над перекладами Св. Письма українською мовою. Зокрема випускника Подільської духовної семінарії священника В.Родневича в 1862 р. та особливостей діяльності перекладацької комісії на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким) у Кам'янці-Подільському

1905–1911 рр. Окрім цього, важливим результатом роботи стала систематизація маловідомих архівних документів щодо протестного руху викладачів й учнівської молоді духовних освітніх закладів Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Аналіз цього руху дає авторові підстави стверджувати, що подібні акції були характерними для тогочасних православних духовних навчальних закладів регіону, а учнівська молодь «була нерозривно пов'язана із загальним розвитком національного відродження та визвольного руху в Україні» (с.169).

Аналізуючи передумови участі православного духівництва в українізації та демократизації церкви, О.Кошель доречно зауважує, що Св. Синод зумів нав'язати переважній більшості представників духівництва українських епархій імперський імператив і зробив їх «надійною опорою російського самодержавства» (с.120). Це ілюструють наведені в монографії документи й матеріали, які вказують на значну роль духовенства в насаджуванні політики російщення, нівелюванні національних традицій у релігійно-обрядовій сфері та впровадженні єдиних стандартів обрядовості.

Водночас частина духівництва, переважно вихідці зі спадкових священницьких родин, здійснювали переклади Біблії та проповідей українською мовою, з якими виступали перед мирянами, наполягали на необхідності проведення реформ у церкві та сприяли відродженню традицій українського православ'я. Автор неодноразово акцентує увагу на націєтворчій діяльності духовенства зі спадкових українських священницьких родин (с.103, 122–123, 207). Зокрема в питаннях заснування ними церковнопарафіяльних шкіл, правовому захисті селян від утисків поміщиків, підтримці їхніх виступів та протестів, особливо під час проведення аграрної реформи 1861 р. Втім, на нашу думку, О.Кошель усе-таки недостатньо висвітлив це питання, а проблема внеску вихідців зі спадкових українських священницьких родин у відродження українського православ'я потребує подальших досліджень.

Цілком виправданий підхід до подання матеріалу наукової праці, зокрема ілюстрування розділів короткими біографічними довідками про представників священства, які зробили внесок в українське національне та духовне відродження. Це надає викладу наочності при подачі маловіомої інформації про окремих православних діячів і вихідців із духівництва. У монографії, зокрема, є довідки про М.Орловського, Марка Грушевського, В.Гречулевича, А.Сендульського, Л.Похилевича, Ю.Сіцінського та інших діячів, переважна більшість з яких були представниками священницьких родин. О.Кошель неодноразово звертається до прикладів пастирської діяльності В.Гречулевича, автора збірок проповідей і духовних творів українською мовою. На нашу думку, такий підхід логічний, оскільки цей подільський протоієрей зробив значний внесок в українізацію церковного життя. Саме під впливом збірки проповідей В.Гречулевича в 1849 р. П.Морачевський розпочав роботу над власним перекладом чотирьох Євангелій. Показова також висока оцінка зусиль подолянина П.Чубинським, котрий 1860 р. влаштував у Бориспільській парафії публічне читання проповідей. Про важливість та актуальність цього видання свідчить і той факт, що збірку В.Гречулевича було перевидано в буремний час Української революції 1917–1921 рр.

Також важливий проведений автором детальний аналіз протестного руху в духовних освітніх закладах у другій половині XIX ст. (с.150–168), який переважно базується на мало- або невідомих архівних джерелах. Питання протестного руху у семінаріях та інших духовних навчальних закладах, поширення революційних і визвольних ідей серед викладацького й учнівського складу дотепер залишаються недостатньо вивченими, а чимало істориків дотримуються думки про незначний вплив таких ідей серед духовенства. Втім наведені та систематизовані документи й матеріали дали

підстави авторові зробити висновок про те, що серед учнів, студентів і викладачів Київської духовної академії, Подільської та Волинської духовних семінарій мали широке поширення революційні ідеї. Серед нелегальної літератури, яку вилучали під час обшуків у духовних навчальних закладах, постійно фігурували видання творів Т.Шевченка та інших українських поетів і письменників, українськомовні часописи, підручники, прокламації, що свідчило про залучення молоді духовних закладів до процесів національно-культурного відродження та національно-визвольного руху (с.162).

Головними чинниками, які спричиняли постійні протестні акції в духовних навчальних закладах Правобережної України, була необхідність реформування церкви та Київської академії й семінарій, зрівняння їх у правах із закладами світської освіти, ліквідація казармового побуту студентів і семінаристів. Наведені факти дають підстави стверджувати, що останні були невід'ємною складовою національно-духовного відродження та визвольного руху. Так, у Подільській і Волинській духовних семінаріях, Київській духовній академії діяли таємні гуртки проукраїнського спрямування, функціонували таємні книгозбірні, поширювалася заборонена владою література, велася пропаганда за українізацію духовної освіти. Важливим чинником для розгортання революційного руху в духовних навчальних закладах стала діяльність народницьких (1860-ті – початок 1880-х рр.) та соціал-демократичних (1890-ті рр. – початок ХХ ст.) гуртків (с.169).

Аналіз джерел, проведений О.Кошелем, дає підстави зробити висновок про те, що вже у другій половині ХІХ ст. духовні навчальні заклади Правобережжя були осередками протестних акцій, в яких висувалися вимоги викладання української мови, літератури та історії, реформування освітніх закладів, що стало здобутком українського національно-духовного відродження й частково було реалізовано під час російської революції 1905–1907 рр. Такий висновок відповідає оцінці О.Лотоцького, колишнього студента Подільської духовної семінарії та Київської духовної академії, який стверджував, що «духовні семінарії зберігали значно більшою мірою українську атмосферу, ніж гімназії, де на 80% вчився цілком сторонній елемент українському селу» (с.125).

Цілком обґрунтованим видається один із висновків автора про те, що важливим результатом системного протестного та революційних рухів у духовних навчальних закладах стало виховання когорти випускників – діячів українського національно-духовного відродження (В.Чехівський, В.Липківський, О.Лотоцький, Марко Грушевський, М.Леонтович, Ю.Сіцинський, А.Гриневиц, С.Єфремов, С.Руданський та ін.).

У своїй праці О.Кошель досить детально проаналізував роль духівництва Правобережної України в розвитку досліджень краєзнавчого спрямування (с.242–290), що значною мірою дисонує з обсягами матеріалів інших розділів праці, де, втім, розглядаються не менш важливі напрями активності церкви (до прикладу, розділ «Благодійницька діяльність духовенства»). Певною мірою це можна пояснити специфікою Правобережжя, де російська влада сприяла розвитку історико-краєзнавчого руху та його організаційних структур. Вона намагалася використати ці студіювання у протистоянні з польською історіографією, котра розглядала регіон як «східні кресли» давньої Речі Посполитої, прагнула посилити роль російської церкви та самодержавства, обґрунтовувала політику російщення.

Саме з цією метою духовенство українських епархій було широко залучене до підготовки історичних описів і нарисів про населені пункти, епархії, парафії, церкви та монастирі Правобережжя України. Для підвищення якості праці створювалися своєрідні «науково-методичні центри»: епархіальні історико-статистичні комітети,

церковно-історичні й археологічні товариства, давньосховища старожитностей, інші краєзнавчі структури, головними організаторами яких були представники священства та викладачі духовних освітніх закладів.

Цілком обґрунтоване твердження автора, що ці інституції, всупереч вимогам синодальної цензури, значно розширили межі історико-краєзнавчих досліджень, видавали історичні монографії, археологічні карти регіонів, збірки документів, проводили археологічні й фольклорно-етнографічні експедиції, сприяли розвитку музичного мистецтва та музейної справи. Помітним осередком такої діяльності, наголошує О.Кошель, стала Подільська духовна семінарія – один із головних центрів фольклорно-етнографічного вивчення краю (с.292). Члени народознавчого гуртка семінарії підготували та видавали низку етнографічних праць («Побут подолян» К.Шейковського, «Паска у подолян» А.Свидницького, «Подольськеє весілля» С.Руданського та ін.). Діяльність семінариса й диригента учнівського хору, а згодом видатного українського композитора М.Леонтовича свідчить про те, що саме в роки навчання він займався збиранням та опрацюванням народних творів, а після завершення студій видав їх («Перший збірник пісень з Поділля», «Другий збірник пісень з Поділля»). Промовистий також той факт, що після навчання в Подільській духовній семінарії всі члени народознавчого гуртка відмовилися від прийняття священницького сану і продовжили здобувати освіту у вищих, але вже світських закладах. Таким чином цілком обґрунтованим видається висновок, що зазначені напрями діяльності православного духівництва сприяли розвитку історичної науки та краєзнавства, зберігали й популяризували надбання української культури, зрештою стримували процеси російщення, що стало значним внеском у розвиток національно-духовного, культурно-освітнього відродження.

Значної уваги заслуговує розділ, присвячений питанням українізації церкви та ролі духівництва в перекладах і виданні українською мовою Св. Письма (с.131–150). О.Кошель обґрунтовано зазначає, що передумови широкого руху за українізацію церкви через переклади проповідей, духовної літератури та Біблії було закладено в 1850–1880-х рр. Таку діяльність започаткували представники духовенства, серед яких варто відзначити В.Гречулевича, С.Опатовича, В.Родневича та ін. На думку автора, під впливом патріотично налаштованого священства до цієї праці долучилися представники української інтелігенції (П.Морачевський, І.Пулюй, П.Куліш та ін.).

О.Кошель приділяє чималу увагу питанням, пов'язаним із роботою щодо вдосконалення перекладу Четвероевангелія редакційною комісією на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким), за активної участі якої було підготовлено й видано українськомовні Євангелія від Матвія (1906 р.), від Марка (1907 р.), від Луки (1909 р.) та від Івана (1911 р.). Гармонійно доповнюють виклад матеріалу документи, а саме листування члена комісії Ю.Сіцінського з О.Левицьким, котрий разом із П.Житецьким був долучений до роботи над перекладом.

Варто відзначити комплексний підхід до розгляду питань підготовки й видання перекладів Євангелій українською мовою, де автор намагається простежити роль духівництва щодо впливу на владу та Синод у наданні дозволу на друкування перекладу, розглядає взаємодію різних центрів із підготовки видання, робить аналіз критичних відгуків на переклад П.Морачевського після доопрацювання головною редакційною комісією.

Монографія О.Кошеля безперечно має практичне значення. Перш за все матеріали та висновки доцільно використовувати органам влади у державно-церковних відносинах. Також працю можуть залучати українські церковні організації для впровадження нових напрямів діяльності. Зокрема для вдосконалення благодійництва,

ведення природоохоронної роботи, розвитку краєзнавства, музейної справи, просвітництва тощо.

Також важливо, що рецензована праця реабілітує патріотично налаштованих представників православного духовництва, які в умовах політичного тиску й репресивної політики світської та духовної влад виступали за проведення церковних реформ, українізацію церкви, провадили системну роботу щодо збереження духовно-культурної спадщини українського народу. Як зазначає автор, саме у другій половині XIX ст. здобули духовну освіту патріотично налаштовані діячі, котрі свого часу очоляють рух за автокефалію (В.Липківський, А.Гриневич, О.Лотоцький, О.Маричев та ін.), завдання якого будуть реалізовані у ході Української революції 1917–1921 рр. створенням Української автокефальної православної церкви. Саме вони стануть її першими ієрархами, а згодом – і жертвами сталінського режиму.

Серед рекомендацій автора за результатами праці варто виокремити необхідність увічнення імен діячів національно-духовного відродження другої половини XIX – початку XX ст., зокрема під час проведення перейменувань, відзначення ювілеїв, установлення пам'ятників тощо, що сприятиме утвердженню українського православ'я, посилить боротьбу з пропагандистськими та іншими впливами РПЦ.

До вад монографії О.Кошеля варто віднести неодноразові повторення окремих висновків, а також стилістичні огріхи, котрі трапляються в тексті. Також проглядаються різні підходи щодо аналізу діяльності відомих діячів православного духовенства Правобережної України. Автор вибірково проводить аналогії з іншими регіонами підросійської України, що загалом позначається на цілісності сприйняття матеріалів монографії.

Утім окремі зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої праці, яка базується на значній джерельній базі, залученні маловідомих документів та становить суттєвий науково-теоретичний і практичний інтерес. Системний аналіз участі представників православного духовництва й вихідців із його середовища в національно-духовному, культурно-освітньому поступі України у другій половині XIX – на початку XX ст. є головним результатом монографії О.Кошеля.

Олександр ДОНІК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), donnik@ukr.net